

A C A D E M I A R O M Â N Ă
ȘCOALA DE STUDII AVANSATE A ACADEMIEI ROMÂNE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

*Moartea și reprezentări macabre în pictura bisericească din
Țara Românească în secolul al XIX-lea*
REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:
CS I dr. Eugen NICOLAE

Student-doctorand:
Marius-Florin F. MARINAC

București
2024

CUPRINS

INTRODUCERE	8
ARGUMENTAȚIA ALEGERII TEMEI	8
ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI, STADIUL CERCETĂRII SUBIECTULUI ȘI METODOLOGIE	9
I. PERCEPȚIA DIFERENȚIATĂ A MORȚII ÎN SPAȚIUL MEDIEVAL ROMÂNESC ȘI OCCIDENTAL	12
II. MOARTEA ȘI TEME MACABRE ÎN PICTURA BISERICESCĂ DIN SECOLUL AL XIX-LEA DIN ȚARA ROMÂNESCĂ	19
2.1 ARTA ȚĂRĂNEASCĂ ȘI POPULARĂ DIN PERIOADA DINTRE MEDIEVAL ȘI MODERN ÎN ȚARA ROMÂNESCĂ	19
2.1.A CTITORII, CTITORIILE ȘI ZUGRAVII DE SUBȚIRE	21
2.1.B. TEMATICA ICONOGRAFIEI LĂCAȘURILOR DE CULT	25
2.2 ICONOGRAFIA MORȚII ȘI A REPREZENTĂRIILOR MACABRE ÎN PICTURA BISERICESCĂ DIN ȚARA ROMÂNESCĂ	30
2.2.A. REPREZENTĂRI ALE MORȚII CE AU LA BAZĂ ERMINIILE BIZANTINE	30
1. MOARTEA BOGATULUI NEMILOSTIV	30
2. MOARTEA DREPTULUI ȘI PĂCĂȚOSULUI	34
3. IUDA CĂINDU-SE ȘI SPÂNZURÂNDU-SE	36
4. APOCALIPSA	36
2.2.B. REPREZENTĂRI POPULARE SAU ȚĂRĂNEȘTI ALE MORȚII NECONFORME ERMINIILOR	45
1. BĂTRÂNUL ȘI MOARTEA	46
2. SCENE DE DANS MACABRU	59
3. MOARTEA CU COASA	68
3.A. REPREZENTĂRI ALE MORȚII CU COASA ÎN EXTERIORUL LĂCAȘURILOR DE CULT	69
1) MOARTEA CU COASA REPREZENTATĂ CĂLARE	69
2) MOARTEA CU COASA REPREZENTATĂ ÎN POZIȚIE PEDESTRĂ	76
3.B. REPREZENTĂRI ALE MORȚII CU COASA ÎN INTERIORUL LĂCAȘURILOR DE CULT	95
1) MOARTEA CU COASA REPREZENTATĂ CĂLARE	95
2) MOARTEA CU COASA REPREZENTATĂ ÎN POZIȚIE PEDESTRĂ	96
4. MOARTEA ÎNARIPATĂ	101
5. ALTE REPREZENTĂRI ALE MORȚII	108
5.A. MOARTEA CU TOPORUL	108
5.B. MOARTEA CU PAHARUL	108
5.B.1. MOARTEA CU PAHARUL ÎN INSCRIȚII ARABE	109
5.C. SAMODIVA	110
5.D. MOARTEA ȘI SATAN	113
5.E. MOARTEA CU SECUREA	116
5.F. VOINICUL ȘI MOARTEA	117
2.3 REPERTORIUL BISERICILOR DIN ȚARA ROMÂNESCĂ CE AU ÎN ICONOGRAFIE SCENE ALE MORȚII ȘI REPREZENTĂRI MACABRE ÎN RAPORT CU CTITORII ȘI ZUGRAVII LOR	120
III. STUDIU DE CAZ: MOARTEA ȘI SCENE MACABRE DE LA BISERICA CIOCĂNĂI	128
CONCLUZII	136
BIBLIOGRAFIE	143

REZUMAT

Moartea și reprezentări macabre în pictura bisericească din Țara Românească în secolul al XIX-lea

Cuvinte cheie: Moarte; sfinți; artă țărănească; artă populară; biserici; erminii; scene macabre; repertoriu; Biserica Ciocăni; ciumă

Lucrarea cuprinde 152 pagini text și 130 figuri fiind structurată în trei mari capitole precedate de o introducere unde sunt exprimate pe rând premisele cercetării, sursele și metodologia folosită. Textul este completat de un catalog extensiv al bisericilor analizate.

Pictura bisericească constituie o temă majoră de cercetare atât în domeniul istoriei artei cât și în cel al istoriei bisericești. Prin intermediul acesteia personajele biblice „au prins viață” și s-a reușit conectarea credincioșilor la fenomenul spiritual, prin intermediul imaginilor oferind acestora cele mai elementare noțiuni de doctrină și istorie a religiei creștine. La baza deciziei alegerii temei au stat pasiunea pentru pictura bisericească, curiozitatea stârnită de aceste reprezentări, dorința de a le descifra înțelesurile, de a putea identifica sursele de inspirație ori identificarea cazurilor în care scenele au fost doar rodul imaginației zugravilor locali precum și încurajările regretatului acad. Răzvan Theodorescu, care cunoștea faptul că am în grijă, în calitate de preot paroh, una dintre bisericile clasate monument istoric decorate cu picturi ținând de tema Morții.

Primul capitol, intitulat *Percepția diferențiată a morții în spațiul medieval românesc și occidental* debutează printr-o discuție asupra percepției morții în societatea contemporană unde moartea este trecută sub tăcere, este ascunsă pentru a nu deranja pe cei care încă sunt vii. Imaginarea sfârșitului omului și-a pus amprenta pe toată cultura medievală europeană, fapt ce a dus la numeroase încercări de schițări ale Morții, majoritatea credincioșilor fiind treptat familiarizată cu fenomenul morții prin iconografia din lăcașurile de cult medievale. Din punct de vedere al culturii ancestrale românești, Moartea este privită ca o tranziție de la o viață petrecută pe pământ la o viață desfășurată în altă dimensiune. În spațiul românesc moartea este percepută ca un fenomen normal. Se constată, în contextul epidemiilor de ciumă, cutremure, războaie, foamete, execuții, un interes ascendent al învățaților teologi români pentru discursul funebru. Imagini ale morții își fac apariția în veacul al XVII-lea în miniaturile din Slujebnicul mitropolitului Ștefan al

Ungrovlahiei (1648-1668) sau în Caietele de modele ale lui Radu Zugravu. Reprezentările Morții au ca influență iconografia occidentală ce fusese puternic influențată de epidemiile de ciumă începute încă din secolul al XV-lea care au creat drame în numeroase comunități. Tot atunci epidemiile de ciumă au cuprins și spațiul locuit de români.

Cel de-al doilea capitol, intitulat *Moartea și teme macabre în pictura bisericească din secolul al XIX-lea din Țara Românească* este împărțit în trei subcapitole – *Arta țărănească și populară din perioada dintre medieval și modern în Țara Românească; Iconografia Morții și a reprezentărilor macabre în pictura bisericească din Țara Românească și Repertoriul bisericilor din Țara Românească ce au în iconografie scene ale Morții și reprezentări macabre în raport cu ctitorii și zugravii lor*. Primul subcapitol debutează cu reluarea ideilor academicianului Răzvan Theodorescu referitoare la arta populară din spațiul locuit de români în perioada Evului Mediu, fenomen născut în peisajul artistic al târgurilor, adică în mediul social al negustorilor, preoților mărunți și chiar al boiernașilor cu origini și activități economice mai noi la finele extrem al epocii medievale românești.

În apropierea anului 1800 se contura din ce în ce mai puternic peisajul lumii satelor aflate în vecinătatea orașelor, cu toate ecourile orale existente în plan arhitectural, în vestimentație, în folclorul literar și muzical, iar un călător provenit din Apusul continentului european, un observator superficial și necunoscător al specificului tradiției orașelor din Europa orientală, din așa numita perioadă post-bizantină, putea transmite prejudecata imaginii unor „orașe țărănești” în arealul balcano-românesc. Arta țărănească se poate defini ca o creație a țăranilor pentru comunitatea rurală, cu construcții și obiecte religioase caracteristice, fenomenul individualizându-se tot mai mult față de arta categoriilor sociale de mijloc care locuiau în orașe ori în sate. Secolul al XVIII-lea a reprezentat o epocă de manifestare a limbajului oral și artistic care a fost prevalent față de limbajul scris. Se constată în arealul românesc de la apusul Evului Mediu o îmbinare a culturii populare cu elemente ale culturii nobiliar-clericală cu care nu a intrat aproape niciodată în conflict.

În pofida faptului că numeroase manifestări ale limbajului literar și figurativ folcloric de proveniență rurală le putem încadra la categoria creației culte, inițiativa artistică nu se afla în mâinile țăranimii, acest mediu fiind caracterizat printr-o mobilitate mult scăzută comparativ cu acela al negustorilor.

În așezările urbane mari, în acele forme de organizare socio-urbanistice cunoscute sub denumirea de mahalale, ca de altfel și în târgurile unde pulsa o intensă viață economică sau în așezările rurale ale moșnenilor situate în Muntenia și Oltenia au fost ridicate monumente și reprezentări de structură folclorică care nu sunt produsul țărănimii propriu-zise. Acestea aparțin acelor categorii sociale medii-ridicate din sânul țărănimii din care făceau parte împreună – așa numita „elită semi-alfabetizată”.

Afirmarea unor segmente populare sau de origine populară în secolul al XVIII-lea până către 1800 nu a reprezentat un fenomen specific spațiului românesc, el fiind întâlnit în întreg spațiu sud-estic al Europei sub forma unor creații literare peste care domină încă o haină medievală. Toți acești „*oameni noi*” ai veacului al XVIII-lea și ai perioadei post-1800 au apelat la elemente ale culturii orientale sau occidentale pentru vestimentație ori pentru decorarea interioarelor, ale căror lucrări le-a supravegheat în mod direct. Cele mai multe biserici construite în Țara Românească au fost ctitorite începând cu a doua jumătate a secolului XVIII până în anii 50 ai secolului XIX. Lăcașurile de cult urmează modelul brâncovenesc însă nu mai erau ca vechile biserici. Bisericile de mir din sate sau orașe au fost construite de obicei modest, în funcție de puterea financiară a ctitorilor, ctitorirea fiind percepută în epoca vremii ca un fenomen de impunere din punct de vedere social. Motivațiile ctitorilor pentru edificarea lăcașurilor de cult sunt deci diverse, dintre ele amintim aici numai câteva: psiho-socială, spirituală, morală și culturală.

În epoca aceea de tranziție, unii membri ai „stării a treia”, atât din mediul rural, cât și din mediul urban, erau iubitori ai moralei religioase și sociale de structură foarte simplă, pe care, de altfel și biserica o propaga într-o manieră tot mai populară și mai realistă. Se afirma tot mai puternic înclinația muntenilor și oltenilor spre pamflet și concret, de unde și osândirea din multele reprezentări ale „*Judecății de Apoi*” a unor membri aparținând altor confesiuni precum: tătar de religie musulmană, cătane habsburgice ori a unor personaje care „*se turcesc*”. În perioada mai sus precizată întâlnim și redarea unor fapte cvasi-fabuloase din istoria lumii relatate la nivelul intelectual al ctitorilor ori al locuitorilor din așezările rurale în cronografe de mari dimensiuni, naive, specifice unei îndepărtate tradiții bizantine – uneori ilustrate, copiate în mediul urban al veacului al XVIII-lea. Aceste clase sociale își făureau propria morală în baza căreia judecau, în unele situații, cu sarcasm dar și în note umoristice, pe semenii, ori se transpuneau într-o lume a fantasticului care semăna mai mult cu universul basmului popular. Avem deci de a face, cred eu,

cu o concepție democratică care se manifestă în gândirea din Oltenia și Muntenia, fapt demonstrat prin numeroasele imagini și, în același timp, prin texte.

Locuitorii lumii rurale iubesc povestea, narațiunea pigmentată abundant cu reflecții morale, exprimarea directă, de esență folclorică și au simțit nevoia, în scopul afirmării sociale, să fie zugrăviți în biserici ori au folosit condeiul pentru a scrie o „cronică”. În Țara Românească, în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului XVIII și până spre sfârșitul primei jumătăți a secolului XIX, au fost edificate peste 200 de biserici cu pictură exterioară. Lăcașurile de cult sunt adevărate enciclopedii ale vremii, adevărate biblioteci exterioare în care parohienii dar și drumeții pot vedea scene din Alexandria, Esopia, roata vieții, chipuri de mari filozofi ai Antichității, Fiziologul evului mediu și altele de acest fel.

Reprezentări ale Morții pe lăcașurile de cult din Țara Românească sunt relativ puține în secolul XVII, numărul lor crescând treptat în secolul XVIII, cele mai multe reprezentări de acest gen fiind înregistrate între 1750 și 1850, din cercetările mele în teren rezultând faptul că tema Morții a fost identificată la un număr de 75 de lăcașuri de cult care se regăsesc în județele Argeș, Dâmbovița, Vâlcea, Prahova, Buzău, Dolj, Olt, Gorj, Mehedinți și Municipiul București.

Cel de-al doilea subcapitol debutează cu o clasificare a reprezentărilor Morții și a reprezentărilor macabre în pictura bisericească din Țara Românească, fiind tratate, pe rând, următoarele reprezentări conform erminiilor: *Moartea Dreptului și Păcătosului*, *Moartea Bogatului Nemilosiv*, *Iuda căindu-se și spânzurându-se și Apocalipsa* dar și altele, diferite de erminiile consacrate, ca de exemplu: *Bătrânul și Moartea*, *Moartea cu coasa*, *Dansuri macabre ale Morții*, *Moartea înaripată* ori alte reprezentări ale Morții: *Moartea cu securea*, *Samodiva*, *Moartea cu paharul*, *Moartea cu toporul și Diavolul și Moartea*; zugrăvite atât în interior cât și la exteriorul lăcașurilor de cult. În continuare am tratat punctual reprezentările Morții și am exemplificat în cazul fiecăreia lăcașurile de cult unde acestea au fost identificate realizând un catalog al locurilor de închinăciune în care am inclus totodată informații ca hramul acestora, anul ctitoririi și numele ctitorilor, numele zugravilor și anul zugrăvirii precum și o descriere a reprezentării Morții. În cazul bisericilor vizitate ori pentru care am identificat în literatura de specialitate imagini acestea sunt folosite în lucrare ca mijloc complementar descrierii.

Cel de-al treilea subcapitol face o sinteză a catalogului anterior amintit rezultând că au fost în total exemplificate 75 de lăcașuri de cult, ctitorite în cea mai mare parte de locuitori ai satelor și clerici dar și de domnitori, boieri, boiernași, haiduci, panduri, meșteșugari și negustori zugrăvite

de meșteri ca Radu Zugravu, Ilie din Teiuș ori Ucenicii lui Pârvu Mutu, zugravii din neamul Dozeștilor, Fotache din Craiova și alții.

Capitolul al treilea, un studiu de caz intitulat *Moartea și scene macabre de la Biserica Ciocănai*, începe printr-un scurt istoric al bisericii Ciocănai de la ctitorirea din anul 1840. Deși inscripțiile existente în biserică menționează doar anul 1840, informații mai vechi indică perioada zidirii bisericii între 1837 și 1840 și hramul unic „Sfântul Nicolae”. O biserică de lemn care purta același hram „Sfântul Nicolae” este amintită, conform tradiției, de un arțar îngrijit cu rigurozitate care a crescut chiar pe locul unde s-ar fi aflat masa sfântă a vechiului altar.

Cu o vechime de aproape 200 de ani, biserica este considerată una dintre cele mai importante biserici din România. Valoarea inestimabilă a monumentului este dată atât de arhitectura sa cât și de pictura murală exterioară unică în România și nu numai. Pictura bisericii se înscrie, conform Ioanei Iancovescu, într-un fenomen propriu zonei colinare a Țării Românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. În perioada următoare anului 1863 pe fațada sudică a bisericii au fost adăugate reprezentări ale Morții figurată alături de Arhanghelul Mihail dar și singură, de dimensiuni mai mari, cu coasă și mantie. Chipul Morții de pe peretele exterior sudic al bisericii a fost pictat de către un pictor anonim în urma unor evenimente funeste pentru comunitatea locului. Pictura are o compoziție neobișnuită, Moartea fiind prezentată în două ipostaze. În prima ipostază este în dispută cu Arhanghelul Mihail pe sufletul omului. Aici Moartea are o tolă cu instrumentele tăierii pe umărul drept, înfățișarea este scheletică și capul caricatural. În a doua ipostază Moartea are o înfățișare diformă, un cap hidos, un corp scheletic, geantă cu instrumentele tăierii pe umărul stâng, o balanță și o coasă ce o poartă pe umăr.

Sursa de inspirație a zugravului anonim care a realizat prezenta scena o regăsim în mitologia românească. Zugravul a contopit informațiile legate de percepția asupra Morții cu coasa cu informațiile care se referă la Arhanghelul Mihail. Imaginea este concepută cu perspectivă forțată, dimensiunile mai mari ale Morții cu coasa și reprezentarea cozii acesteia peste imaginea Arhanghelului Mihail dau impresia că scena disputei se desfășoară în plan depărtat.

În cazul picturii Morții de la Ciocănai, de-a lungul timpului s-au înregistrat mai multe evenimente tragice. Astfel, bătrânii satului povestesc că în perioada anilor 70 ai secolului trecut mai marii regimului comunist au decis că Moartea de pe zidul sudic al Bisericii Ciocănai este „urâtă” și trebuie ștearsă.

După căderea regimului comunist, a apărut o altă problemă. Ziariștii au aflat că la câțiva km de Municipiul Pitești, există o biserică ce are pictată Moartea pe ea. Din acel moment au fost scrise multiple articole de presă, au venit numeroase televiziuni să filmeze Moartea, s-au desfășurat emisiuni la televiziunile locale și naționale despre pictura Morții de la Ciocănași. S-a creat un anumit folclor prin care s-a împământenit ideea că chiar dacă pictura Morții este ștersă, ea tot va apărea întrucât, în timp, stratul de var aplicat cu zeci de ani în urmă s-a șters și chipul Morții a reapărut. În anul 2018 pictura *Disputa pe sufletul omului* a fost vandalizată folosind spray-uri cu vopsea, în acest sens fiind deschis în același an un dosar de cercetare penală. Motivul acestei vandalizări constă, în opinia mea, în schimbarea mentalității contemporane asupra problemei Morții, societatea de astăzi omițând mesajul moralizator al unor astfel de reprezentări spre deosebire de cei care au trăit în perioada în care respectivele picturi au fost realizate. O astfel de neînțelegere se poate, așa cum am văzut, manifesta și sub forma vandalizărilor și reprezintă, cred eu, o atitudine dezaprobatoare sau chiar ostilă față de prezența reprezentărilor de acest fel pe lăcașurile de cult.

În încheiere apreciez ca subiectul tezei de doctorat aduce în prim plan un subiect tabu în societatea contemporană: Moartea. Subiectul Morții a fost reprezentat pentru prima dată în spațiul occidental din cauza epidemiilor de ciumă, aceste reprezentări fiind și cele care influențează personificările Morții în spațiul locuit de români unde Moartea era percepută ca o tranziție de la viața pământească la una spirituală, desfășurată într-o altă dimensiune.

Lucrarea de față sintetizează cercetările mele privind modul de abordare a temei Morții în pictura bisericească din Țara Românească, o temă care ocupă un loc important în studierea și interpretarea picturii religioase în general. Cercetările de teren coroborate de literatura de specialitate a avut ca obiectiv descifrarea înțelesurilor și identificarea surselor de inspirație a zugravilor ori identificarea cazurilor în care picturile sunt numai rodul imaginației meșterilor care le-au executat.

Unul dintre obiectivele mele principale a fost evitarea unei simple enumerări a lăcașurilor de cult, în timpul studiului recurgând la o minuțioasă analiză a acestora. Am trecut în revistă toate datele cunoscute despre scena în care este figurată Moartea și am descifrat mesajele pe care meșterii zugravi au dorit să le transmită privitorilor prin intermediul imaginilor ori inscripțiilor. De asemenea, în cadrul studiului am identificat sursele tematice și livrești care au inspirat pictura bisericească precum și ariile de unde aceste teme au pătruns în așezările din Țara Românească.

Sistematizarea informației a arătat că în teritoriile Munteniei și Olteniei, se întâlnesc numeroase ctitorii ale căpitanilor, vătafilor de plai ori ale unor preoți de țară, care se întind din zonele de sub munți, din Buzău până în părțile Mehedinți-ului, unde locuia o țărănime liberă, cu dregători locali proveniți din lumea satului. Aceștia atinseseră o situație materială prosperă, care le-a îngăduit ridicarea unor lăcașuri de cult, precum cele de la Ciuta, Tițești, Șubești, Oțeșani, Chiciura-Păușești Măglași. În schimb, în zonele urbane și suburbane au fost ridicate monumente și reprezentări de structură folclorică care nu sunt produsul țărănimii propriu-zise, fiind inițiate de acele categorii sociale definite ca „elită semi-alfabetizată” alcătuită din preoți, dascăli și mahalagii împreună cu mai mulți boiernași. Un alt grup este reprezentat de acele ctitorii religioase ridicate de orășeni mărunți care posedau averi considerabile, prin contribuția acestora fiind construite mai multe biserici mai ales în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Analizând tematica iconografiei lăcașurilor de cult, am constatat că în Țara Românească, în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului XVIII și până spre sfârșitul primei jumătăți a secolului XIX, au fost edificate peste 200 de biserici cu pictură exterioară. În ceea ce privește iconografia, scenele alese erau într-un fel adevărate enciclopedii ale vremii, adevărate biblioteci exterioare în care oamenii puteau vedea scene inspirate din Alexandria, Esopia, roata vieții, chipuri de mari filozofi ai Antichității, Fiziologul evului mediu, Sibile, profeți biblici, scene cinegetice, dar și diferite imagini ale personificării Morții. Inscripțiile sunt în limba română cu grafie chirilică sau cu alfabet latin, dar limbajul este de natură populară.

Tema morții a fost identificată în 75 de biserici (din cele 200 pictate), răspândite pe întreg teritoriul studiat, respectiv în județele Argeș, Dâmbovița, Vâlcea, Prahova, Buzău, Dolj, Olt, Gorj, Mehedinți și Municipiul București. Cele mai multe picturi sunt datate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea până în anii 50 a celui următor, ele fiind prezente în biserici ctitorite atât de locuitori ai satelor și clerici, dar și de domnitori, boieri, boiernași, haiduci, panduri, meșteșugari și negustori. Pe baza cercetărilor teoretice și de teren, am inventariat reprezentările Morții și reprezentările macabre în pictura bisericească din Țara Românească, pe care le-am grupat astfel: imagini conform erminiilor: *Moartea Dreptului și Păcătosului*, *Moartea Bogatului Nemilostiv*, *Iuda căindu-se și spânzurându-se și Apocalipsa*. De asemenea au fost identificate și alte reprezentări care sunt aparte de erminiile consacrate, ca de exemplu: *Bătrânul și Moartea*, *Moartea cu coasa*, *Dansuri macabre ale Morții*, *Moartea înaripată* dar și alte reprezentări ale Morții: *Moartea cu securea*, *Samodiva*, *Moartea cu paharul*, *Moartea cu toporul*, *Diavolul și Moartea*.

Studiul de caz principal al lucrării îl reprezintă Biserica Ciocănași, ctitorită în 1840 conform textul pisaniei de deasupra intrării în pronaos pe locul unei mai vechi biserici de lemn. Pictura este unică în peisajul picturii religioase extra-carpatice atât prin stil cât și prin modul de reprezentare, fiind mai aproape de arta naivă decât de canoanele picturii bizantine. Sursa de inspirație a zugravului anonim care a realizat scena o regăsim în mitologia românească. Zugravul a contopit informațiile legate de percepția asupra Morții cu coasa, cu informațiile care se referă la Arhanghelul Mihail. Cercetarea mea a pornit inițial de la curiozitatea de a descifra și înțelege pictura exterioară a bisericii din Ciocănași, iar după regretabila întâmplare a vandalizării acestei biserici, am extins investigațiile cu obiectivul de a așeza această pictură într-un context regional cât mai clar definit. În analiza mea, care s-a extins practic pe tot teritoriul de la sud de Carpați, am analizat picturile celor 75 de biserici unde am regăsit, sub o formă sau alta, reprezentarea Morții, încercând în același timp să urmăresc și aspecte privind ctitorii, zugravii și starea monumentelor, pe lângă iconografia propriu-zisă.

Bibliografia include 121 de titluri – documente de arhivă, lucrări de anvergură, articole de specialitate și monografii, majoritatea publicate de autori români însă în procesul de documentare au fost consultați și autori străini care se apleacă asupra unor teme similare ori conexe cu cea abordată.

Bibliografie selectivă

- Ariès 1983 – Philippe Ariès, *Images de l'homme devant la mort*, Paris, 1983.
- Bălan 1994 – Constantin Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV - 1848)*, București, 1994.
- Bogdan 2016 – Cristina Bogdan, *Moartea și lumea românească premodernă: discursuri întretăiate*, București, 2016.
- Chanunu 1978 – Pierre Chaunu, *Mourir à Paris aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1978.
- Dionisie de Furna 1979 – Dionisie de Furna, *Carte de pictură*, București, 1979.
- Dionisie de Furna 2000 – Dionisie de Furna, *Erminia picturii bizantine*, București, 2000.
- Dobre-Bogdan 2002 – Cristina Dobre-Bogdan, *Imago mortis în cultura română veche (sec. XVII-XIX)*, București, 2002.
- Florea 1982 – Vasile Florea, *Arta românească modernă și contemporană*, București, 1982.
- Fochi 1985 – Fochi, Adrian, *Cîntecul epic tradițional al românilor*, București, 1985.
- Ghinoiu 2013 – Ion Ghinoiu, *Dicționar de mitologie română*, București, 2013.
- Ionașcu 1942 – Ion Ionașcu, *Catagrafia Eparhiei Argeș la 1824*, București, 1942.
- Iorga 1905 – Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, 1905.
- Ivireanul 1997 – Antim Ivireanul, *Opere*, București 1997.
- Lebrun 1971 – François Lebrun, *Les hommes et la mort en Anjou aux XVIIe et XVIIIe siècles. Essai de démographie et de psychologie historiques*, Paris, 1971.
- Mantzaridis 2006 – Georgios Mantzaridis, *Morala creștină. Omul și Dumnezeu. Omul și semenul. Poziționări existențiale și bioetice*, București, 2006.
- Muchembled 1978 – Robert Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XV-e-XVIII-e siècles)*, Paris, 1978.
- Paleolog 1984 – Paleolog Andrei *Pictura exterioară din Țara Românească*, București 1984.
- Schmitt 1998 – Jean Claude Schmitt, *Strigoii. Viii și morții în societatea medievală*, București, 1998.
- Stoicescu 1970 – Stoicescu Nicolae, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, Vol. 2, 1970.

- Theodorescu 1987 – Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, Vol. II, București, 1987.
- Theodorescu 2001 – Răzvan Theodorescu, *Spiritul Vâlciei în Cultura Română*, Râmnicu Vâlcea 2001.
- Velculescu 1984 – Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, București, 1984.
- Vovelle 1974 – Michel Vovelle, *Mourir autrefois. Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1974.
- Vulcănescu 1987 – Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, București 1987.